

УДК 811.161.2:261.2

DOI 10.24919/2411-4758.2017.110214

Петро МАЦЬКІВ,

*доктор філологічних наук, професор кафедри української мови,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана
Франка (Україна, Дрогобич) petro_matskiv@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1853-5375*

ДАВНІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто лінгвокультурологічні особливостей номенів поганства (в основному теонімів) у словниково-діахронному та культурологічному дискурсах, простежено етимологічне значення зазначених номенів, проаналізовано їхній семантичний розвиток (розширення, звуження, втрату значень), а також з'ясовано функціонування розглядуваних лексем у складі фразеологічних одиниць.

Ключові слова: *номен; теонім; вірування; дискурс; поганство.*

Лит. 7.

Петро МАЦЬКІВ,

*доктор филологических наук, профессор кафедры украинского
языка, Дрогобычский государственный педагогический университет
имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) petro_matskiv@ukr.net*

ДАВНИЕ ВЕРОВАНИЯ УКРАИНЦЕВ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены лингвокультурологические особенности номенов язычества (в основном теонимов) в словарно-диахроническом и культурологическом дискурсе, прослежено их этимологическое значение, семантическое развитие (расширение, сужение, потеря значений), а также выяснены особенности функционирования рассматриваемых лексем в составе фразеологических единиц.

Ключевые слова: *номен; теоним; верование; дискурс; язычество.*

Лит. 7.

Постановка проблеми. Сучасне мовознавство визначає мову як духовне явище, яке віддзеркалює Вічні Божественні Логоси і трактує її як складну символічну систему, тісно пов'язану з енергією особистості та енергією космосу. Тріада людина – культура – свідомість визначає сучасну мовознавчу парадигму і найповніше ретранслює національ-

но-культурну та духовну самотність етносу. Власне тому проблема дослідження дохристиянських вірувань українців є важливою з погляду об'єктивації релігійних (світоглядних) настанов наших пращурів, спрямованих на пізнання навколишнього світу, його категоризацію, для якої характерні такі риси архаїчної культури, як космоцентризм, політеїзм, антропоморфізм, що виявляються й на мовному рівні. Саме мовні знання є один засобів пізнання релігійної спадщини наших предків.

Аналіз досліджень. Дохристиянські вірування українців є об'єктом різноманітних наукових студій. Їх досліджують історики, культурологи, психологи, філософи, етнографи, релігієзнавці, літературознавці та ін. У мовознавчому аспекті ця проблема висвітлена у працях О. Потебні, Я. Головацького, І. Огієнка, В. Андрієвського, Б. Рибаківа, Є. Анічкова та ін. Заслужують на увагу праці сучасних українських мовознавців, у яких досліджуються стародавні обрядові звичаї слов'янських народів (українського в тому числі), адаптовані згодом до християнських свят [4]. Рефлекси язичницьких традицій у слов'янській антропосистемі розглянуто у статті С. Пахомової [6]. У дисертації М. Зубова на основі лінгвотекстологічного підходу досліджено комплекс писемних джерел давньоруського, давньоболгарського та давньосербського походження, в яких містяться згадки про слов'янські й елліністичні язичницькі вірування [2].

Метою статті є з'ясування семантичних особливостей номенів поганства (в основному теонімів) в словниково-діахронному, культурологічному дискурсі, що зумовлює розв'язання таких завдань: простежити етимологічне значення зазначених номенів, проаналізувати їхній семантичний розвиток (розширення, звуження, втрату значень), а також розглянути функціонування розглядуваних лексем у складі фразеологічних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Поганство як релігія привнесло в українську мову глибинний пласт номенів на позначення релігійних понять, серед яких виділяємо: номени на позначення загальних понять поганства; номени, пов'язані з богослужбою; номени на позначення поминального обряду; номени на позначення стародавніх народних свят, номени на позначення теонімів; саме останні переважно будуть предметом розгляду цієї статті.

Теонім *Перун* праслов'янського походження; **Perun*, пов'язаний з *prati* 'бити, ударяти', первісне значення якого 'назва грому', далі 'бог грому' (ЕСУМ IV, 357)*. Цікавим є життя цього слова в українському мовному просторі. Після прийняття християнства воно продовжує означати 'бога грому', але поступово це значення виходить з ужитку і в

XV ст. фіксується лише з первісним значенням ‘грім’ (ССУМ II, 104). У словнику за редакцією Б. Грінченка виділяються два значення – ‘грім’, ‘божество древніх слов’ян’ (Грінч. III, 147). Словник української мови фіксує такі ж значення. М. Грушевський вважав, що перше місце в пантеоні богів посідав Перун – бог грому й блискавки, хоча й висловлював припущення про можливість існування найвищого бога слов’ян під іншим іменем. І. Огієнко стверджував про Сварога як найвищого бога в наших предків, а щодо Перуна, то він спершу уособлювався як бог блискавки і грому, володар неба [5, 89]. Цікавим є висновок В. Іванова і В. Топорова про час виникнення культу Перуна-Громовержця: “Епоху (Громовержця), очевидно, можна датувати на підставі таких специфічних рис, як атрибути героя міфу (кінь, колісниця, зброя з бронзи, залишки кам’яних стріл Громовержця.... Появу цих предметів та їхніх індоєвропейських назв можна датувати, мабуть, з кінця III тисячоріччя до н. е.” [3, 30]. Пізніше це бог військової князівської дружини і війська.

Є. Анічков стверджує, що Перун був головним богом тільки київських князів Рюриковичів – Ігоревичів та дружини, а купецтво та селянство мали своїх богів. На його думку, “культ Перуна – це дружинно-князівський культ київських Ігоревичів, безпосередньо пов’язаний з народженням державності й через те культ молодий, недавній” [цит. за: 7, 434]. Заміщення Перуна Іллею відбулося ще до хрещення Русі, коли тільки частина київського боярства прийняла християнство. У християнський час Перуна витісняє пророк Ілля, що їздить небом у вогняній колісниці. Судячи з того, що свято Іллі (20 липня) святкувалося дуже урочисто і з усіма ознаками давнього поганського культу, є підстави вважати, що саме цей грозовий день і був споконвічним днем громовержця Перуна.

Теонім *Сварог* пов’язують з древньоіндійським *svargas* ‘небо’, з давньоверхньонімецьким *giswerc* ‘дошові хмари’, зі слов’янським *свар(a)* ‘який сперечається, наказує’ (Фасмер III, 568). У науці остаточно не встановлено, чи українці мали розуміння Єдиного Бога, бо всі свідчення говорять про них як про багатобожників. Можливо, на початку єдиним головним богом був у наших предків Сварог – бог неба, уособлюючи небо й світло. Він був основою всього, це прабог, владика світу. Сварог – батько сонця й вогню, від якого пішли всі інші боги. Сварога розглядали і як бога вогню, тому він – опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. Щодо ковальства, то в християнстві його покровителем, замість Сварога, стали Святий Кузьма і Дем’ян (пам’ять 1–14 листопада). Наші предки в Сварозі бачили головного, ‘єдиного бога’, творчу силу всієї природи. Культ Сварога як володаря

давньослов'янського олімпу згодом занепадає, а його функції перебирає на себе Перун.

Теонім *Дажбог* є композитом, утвореним від праслов'янського **Dadjьbogъ*, що складається з імперативної форми дієслова – **dadjь* ‘дай’ та основи іменника *bog* ‘благополуччя, багатство’ (ЕСУМ II, 9) – зі значенням ‘поганський бог сонця’. З XIV ст. цей теонім означає тільки особову назву. В українській мові пізнішого часу відбувається переосмислення складників цього слова у складі фразеологізмів у зв'язку зі зміною релігійної парадигми, передусім щодо розуміння теоніма *бог*: *Бог дасть* – ‘не мати, не позичати’; *дай Боже* – ‘висловлення добрих побажань’, *дай Боже ноги* – ‘швидко утікати, бігти; *дай Боже пам'ять* – ‘намагання пригадати що-небудь’. У Дажбогові наші предки бачили давнє божество природи, сонця, бога ‘небес’, а не ‘неба’. Варто пам'ятати, що в стародавні часи дуже міцно вкоренилося уявлення про ‘небесну твердинь’, що розділяє весь надземний простір на два яруси: у верхньому ярусі містилися ‘сльоти небесні’ (запаси дощової води), а в нижньому, під гігантським куполом, ходило сонце, а край купола спирався на край землі. Верхній ярус небес над твердинню – це царство Стрибога (Сварога, Роду). Нижній ярус із сонцем і землею – це царство Дажбога [3, 444].

Теонім *Хорс* іранського походження: авестійське *hvare*, середньоперське *xsaetem*, новоперське *xurset* – ‘сонце, яке сіяє’ [Фасмер IV, 267]. Слово *хорс* означало бога сонця (неба), тобто божество сонячного світила (але не світла). Самостійного значення, очевидно, не мало, а було якимось доповненням до образу Дажбога-сонця. Солярні знаки могли також позначати і Хорса як конкретне денне світило (“око світла”), і бути символами Дажбога. Цілком ймовірно – це дуже давнє божество, уявлення про яке передувало ідеї світоносного небесного сонця. Культ сонця-світила яскраво проявився в хліборобів неоліту, а вже в бронзовому столітті з'явилося уявлення про нічне сонце, що робить свій підземний шлях по ‘морю мороку’ [7, 434].

Теонім *Волос* слов'янського походження, утворений, очевидно, від праслов'янського **vels-/ *vols-*, пов'язаного з **volst* – ‘влада’, **voldeti* ‘володіти’, первісне значення якого ‘давньоруський поганський бог худоби’ (ЕСУМ I, 421). Українська мова зберегла цей корінь у слові *володіти* у значеннях: ‘держати у своїй владі’, ‘мати у своїй власності’ (ССУМ I, 191). Згодом це слово набуло нових значень: ‘мати можливість підкоряти когось своєму впливові, своїй волі’; ‘уміти діяти, користуватися чим-небудь’; ‘бути спроможним рухати частинами свого тіла’ (СУМ I, 729). Ця коренева морфема активно функціонує у словах *володар*, *воло-*

дарка, володарний, володарювання, володілець, володільник, володільниця, володіння. В українській мовній картині світу не збереглося цього номена на позначення релігійних понять. Волос був богом багатства, скотарства. Вираження ідеї багатства за допомогою полісеміного слова *худоба* (рівнозначного латинському *pecunia* – ‘худоба’, ‘багатство’) дозволяє говорити про визначену історичну бронзову епоху, коли головним багатством племені були саме худоба У християнські часи Волоса заступив Святий Власій, його день святкується 11 лютого. Заступив не тільки через фонетичну співзвучність, але й через спосіб свого життя, бо з його життєпису знаємо, що Св. Власій був добрим пастухом, тому й замінив попереднього пастуха Велеса (Волоса) і став покровителем черід (стад) [5, 91].

Теонім *Стрибог* запозичений, очевидно, з давньоіранської мови *Sribaya ‘одухотворений бог’. Це слово розглядають також і як слов’янське *strojiti ‘будівник (творець) добра’, і як німецьке sterben ‘прагнути’ та ін. (Фасмер III, 777). Етимологія цього теоніма не встановлена. Стрибог був богом вітру в дохристиянську епоху. Хоча деякі вчені не розглядають цей теонім серед назв богів, вважаючи його назвою племені (Є. Анічков). У повчаннях проти поганства ім’я цього божества вживається звичайно поряд з ім’ям Макоші – ‘матері врожаю’.

Теонім *Симаргл* (Семаргл) в етимологічному плані не з’ясований. Існує декілька версій його походження, але жодна з них не є остаточною. Висувається також гіпотеза про наявність двох божеств, які виводяться з цього номена Сим і Рогл. Учені цей теонім пов’язують з латинськими, грецькими, праслов’янськими, праіндоевропейськими коренями, не встановлюючи однак первісної фонетичної форми (Фасмер III, 622). Симаргл, очевидно, божество нижчого порядку; священний крилатий пес, що охороняє насіння і посіви. Уже в трипільському розписі трапляються пси, що стрибають і перекидаються (ніби літаючи) навколо молодих рослин. При достатку в ті часи дрібної рогатої звірини (козулі, сарни, дикі кози) охорона посівів від поїдання і витоптування була важливою справою. Симаргл виступав ніби уособленням ‘збройного добра’: при мирних аграрних функціях наділявся пазурами, зубами, крилами. Пізніше архаїчного Симаргла стали називати Переплутом 7, 444]. Культ Симаргла-Переплута асоціюється з русаліями – святами на честь русалок.

Теонім *Макоша* індоевропейського походження, споріднений з давньоіндійським *takshah* – ‘багатий, шляхетний’; ‘демон’, а також з праслов’янським *tokrъ* – ‘вступити в болото’. Зазначений термін вживався у значенні ‘стародавня богиня спокою у слов’ян’, ‘богиня землі і родю-

чості' (ЕСУМ III, 367). Первісну сему цього слова визначити складно, але праслов'янський корінь *мокр-* присутній у сучасній українській мові: *мокрый, мокрота, мокринь, мокріти, мокреча, мокруватий* тощо. Лексема *мокрый* є складовою частиною фразем: *мокра курка* – жалюгідна на вигляд або безвольна, нерішуча людина; *мокра робота* – злочин; *мокрого місця не залишити* – нічого не залишити; *як мокре горить* – погано й дуже поволі робиться щось; *очі на мокрому місці* – про того, хто часто плаче. Очевидно, первісне значення цього теоніма пов'язане з давньоіндійським коренем, проте уже в ранній християнський період ця лексема перестала асоціюватися з назвою божества і набула значення, з яким функціонує й сьогодні. У християнстві Макошу замінила Параскевія-П'ятниця [7, 391; 511–526].

У поганському пантеоні богів присутні й інші божества: *Рід і Рожаниця, Лада, Лель, Полель, Тур, Троян, Доля, Марена, Кара, Желя, Святівит* та ін., які спорадично присутні в літописах, текстах XI–XIV століть, етнографічних матеріалах пізнішого часу. На жаль, їхнє походження, семантика, особливості функціонування частково, а, можливо, й повністю втрачені для системного дослідження.

Для поганства характерне поклоніння ідолам (бовванам, кумирам) як безіменним божествам. Лексема *ідол* запозичена з грецької мови. Первісне значення цього слова 'подоба, образ' (ЕСУМ II, 290–291). Ідоли у наших предків існували уже в III–IV столітті н.е., в сколотську, черняхівську добу в Середньому Подніпров'ї. Споруджували кам'яні ідоли на торгових дорогах, священних місцях і на пагорбах [7, 122–125]. Їх виготовляли також з дерева та металу. Ідол для поганина був богом, а не нагадуванням про бога. Як правило, він мав вигляд високого стовпа з насадженою на нього головою, інколи прибраного в одягу чи прикрашеного списами, мечами. Деякі були з рогом або чашею в руці (ріг – символ сили, чаша – долі). Навколо них розміщувались військові предмети і прапори, щити, списи та ін. Біля ідола стояли маленькі фігурки, а позаду них великі стовпи, які символізували, очевидно, родину поганського ідола. Лексема *ідол* не зафіксована в більшості лексикографічних джерел, які репрезентують XIV–XX ст., що, напевно, пояснюється могутнім християнським впливом, який витіснив з ужитку це поняття, характерну ідеологему в часи поганства. Словник української мови подає великий словотвірний ряд з коренем *ідол-*: *ідолка, ідоловірець, ідоловірка, ідоловірство, ідолянин, ідолянка, ідольський* (СУМ IV, 12–13). Поява цих слів зумовлена, вірогідно, екстралінгвальними чинниками.

Лексема *бовван* є синонімом лексеми *ідол*. Слово *бовван* запозичене з тюрських мов: давньотюрське *balbal* – 'намогильний камінь, пам'ят-

ник' (ЕСУМ I, 218). Уживається в українській мові зі значенням 'статуя, що зображає бога', а також з переносним значенням 'обмежена людина' (СУМ I, 206). Первісна сема цього слова є компонентом дієслівної семени *бовванити*, в якій виділяються значення, виднітися, показуватися здаля'; 'сидіти, стояти непорушно', що свідчить про десемантизацію первісного значення лексеми *бовван*.

У синонімічному ряді *ідол*, *бовван* особливе місце посідає семема *кумир* з аналогічною семантикою 'статуя, якій язичники поклоняються як божеству' (СУМ I, 206). У цьому конституенті в одному з лексико-семантичних варіантів розвинулося значення 'той, хто служить предметом захоплення, поклоніння'. Позитивна конотація є нетиповим мовним явищем для номенів поганства.

Особливе місце відводилося демонічним істотам, серед яких найбільших релігійних трансформацій зазнало слово *русалка*. Слово *русалка* – похідне утворення від лексеми *русалії*, яке запозичене з середньогрецької мови: середньогорещке *ῥουσαλία* 'трійця' або з латинської мови *rosalia* 'свято поминання померлих' (ЕСУМ V, 146). Згадане значення цього слова збереглося й у давніх слов'ян, українців у тому числі, хоча воно мало й інші значення в українській мові: 'весняний обряд', 'перший день Петрового посту, жіноче свято в цей день', 'Зелені свята', 'п'ятниця перед зеленими святами' тощо. Русалки, як свідчать лексикографічні джерела, – це душі померлих дівчат (ЕСУМ V, 146-147). З настанням весни русалки оживають, але живуть в темних надрах земних вод, ще холодних весною. За легендами, русалки – веселі, пустотливі створіння, що співають пісні чудовими і привабливими голосами. В образі русалок народна фантазія поєднала уявлення про водяних і лісових дів: русалки люблять гойдатися на дерев'яних гілках, вони заливаються злим реготом і лоскочуть на смерть затягнених до себе необережних подорожан. Русалки, або віли, що зображувалися у вигляді сирен – красивих крилатих птахів – були божествами зрошення полів, дощів або вологих ранкових туманів. Русалії святкувалися на початку і наприкінці зимових свят (у надвечір'я різдв'я і богоявлення'), обрамляючи річні заклинання природи моліннями про воду – обов'язкову умову майбутнього врожаю. Згодом слово *русалка* набуло значення 'свято Трійці' і з таким значенням функціонує у складеній назві *русальний великдень*.

Відгуки політеїзму знаходимо і в фразеологічних конструкціях, які активно присутні в сучасній мовній свідомості: *боги би тя побили* [ГРНП I, 68], *кланяється чужим богам, мавши свої!* [Номис, 235], *чужих богів шукає, а своїх дома має* [Номис, 235]; *за малим богом* [ФСУМ I, 42]; *як боги* [ФСУМ I, 42]; *бог Мамона облутав* [ФСУМ I, 38] тощо.

Висновки. Християнська церква переосмислила багато народних звичаїв і багатьом із них надала християнського забарвлення. Значна кількість дохристиянських богів, свят трансформувалась у християнських святих (Сварог – у святих Кузьму і Дем'яна, Волос – у святого Власія, Макоша – у святу Параскевію, Перун – у святого Іллю, Михайла, свято Івана Купала – в свято Івана Хрестителя та ін.). Вони отримали нові імена, але їм продовжували поклонятися. Багато народних звичаїв набули християнського забарвлення. Християнська культура продовжила це співіснування, частково їх асимілювавши, але не витіснивши повністю.

Примітки

*Тут і далі див. список умовних скорочень лексикографічних джерел.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови : В 7-ми т. – К., 1982 – 2003. – Т. 1 – 6.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : В 2-х т. – К., 1977 – 1978.

СУМ – Словник української мови : В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.

Грінч. – Словарь української мови / Упорядник з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т.1 – 4.

Сл. - Словник української мови XVI - першої половини XVII століть // Випуски 1 – 11. – Львів, 1994 – 2004.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

Желех. – Малорусько-німецький словник : В 2-х т. / Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.

Номис – Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис. – Київ : Либідь, 1993. – 768 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – У 2-х томах. – 2-е вид. – Кн. 1–2. – К. : Наукова думка, 1999. – 980 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. С. Репринтне видання : Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 1. – С. 122.

2. Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні: автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.02.03 / М. І. Зубов; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2005.

3. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Древний период / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – 248 с.

4. Марченко Н. В. Свята у травні у звичаях слов'янських народів як відбиток праслов'янської міфології. Компаративні дослідження слов'янських мов і

літератур : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського / Н. В. Марченко : Збірник наукових праць. – Випуск 16. – К., 2011. с. 90 – 100 – 376 с.

5. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – К. : Обереги, 1992. – 342 с.

6. Пахомова С. М. Рефлекси язичницьких традицій у слов'янській антропосистемі / С. М. Пахомова // Студії з ономастики та етимології / Відп. ред. О. П. Карпенко. – К. : НАНУ, 2004. – С. 139–146.

7. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 783 с.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. S. (1991) *Istoriia Ukrainy-Rusy: [History of Ukraine-Russ]*. Kyiv. [in Ukrainian]

2. Zubov, M. I. (2005) Slovianski povchannia proty yazychnytstva v lnhvotekstolohichnomu vysvitlenni [Slavic teachings against paganism in linguistic and textual illumination]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

3. Ivanov, V. V. & Toporov, V. N. (1974) *Slavyanskije yazykovye modeliruyushchie semioticheskie sistemy [Slavic language modeling semiotic systems]*. Moscow. [in Russian]

4. Marchenko, N. V. (2011) Sviata u travni u zvychaiakh slov'ianskykh narodiv yak vidbytok praslov'ianskoi mifolohii. Komparatyvni doslidzhennia slov'ianskykh mov i literatur [Holidays in May in the customs of the Slavic peoples as an imprint of Proto-Slavic mythology. Comparative studies of Slavic languages and literatures]. *Zbirnyk naukovykh prats – Collection of scientific works*, 16, 90-100. [in Ukrainian]

5. Ohienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (1992) *Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]*. Kyiv: Oberehy. [in Ukrainian]

6. Pakhomova, S. M. (2004) Refleksy yazychnytskykh tradytsii u slov'ianskii antroposystemi [Reflections of the pagan traditions in the Slavic anthroposystem]. *Studii z onomastyky ta etymolohii – Studies on onomastics and etymology*. Kyiv : NANU. [in Ukrainian]

7. Rybakov, B. A. (1987) *Yazychestvo drevney Rusi [Paganism of ancient Russ]*. Moscow: Nauka. [in Russian]

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2017 р.